
II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ TÜRKÇÜLÜK DÜŞÜNCESİ VE İSLAMCI ELEŞTİRİLER

Kudret BÜLBÜL*
Cemal FEDAYİ**

GİRİŞ

Dün 'milenyum'un eşiğindeydik, bugün yeni binyılda altı yıl ilerlemişiz. Yeni binyılın başlangıcında ise, ulusçuluk çağından "post-yapısalcı", "post-endüstriyel", "post-fordist", "post-modernist", "ikinci modern", "yeni ortaçağ", "bilgi toplumu", "küresellik" gibi çağlara geçildiği tartışılmaktadır. Bir modernleşme ürünü olan ve gittikçe aşındığı ileri sürülen ulusallığa karşı yerel ve küresel olanın öne çıktığına işaret ediliyor: Ulusçuluk çağına karşı yerellik ve küresellik çağı.

Ülkemizdeki tartışmalara bakıldığında ise, "Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığı", "alt-kimlik üst kimlik"...tartışmaları arasında, siyasal alana ilişkin olarak birarada bulunabilmenin, farklı etnik, kültür ve dilleri ile bu ülkede yaşayanları bir arada tutabilmenin yolları aranıyor.

Bu tartışmalar bu coğrafyada aslında çok yeni tartışmalar değil. Yaklaşık, belki de tam olarak 100 yıl önce, yine bir yüzyılın bittiği ve bir başka yüzyılın başladığı dönemlerde benzer tartışmalar yapıyordu bu coğrafyada. Devletlerin isimleri, siyasal sistemler, kurumlar ve tartışma-

---

* Dr. Kırıkkale Üniversitesi, İİBF, Kamu Yönetimi Bölümü, Siyaset Bilimi ABD.

** Dr. Kırıkkale Üniversitesi, İİBF, Kamu Yönetimi Bölümü, Siyaset Bilimi ABD.

ya katılanlar farklı olsalar da, yine "devletin nasıl kurtulacağı", "parçalanmanın, bölünmenin nasıl engelleneceği" tartışılıyordu. Nasıl kavramsallaştırılırsa kavramsallaştırılsın, siyasal alana ilişkin önermeler özünde fazla değişmemektedir.

Bu çalışmada, devleti kurtarmaya ve içerisinde yaşanan toplumu birarada tutmaya yönelik çözüm önerilerinden Türkçülük düşüncesi üzerinde genel olarak durulduktan sonra Türkçülük üzerinden yapılan tartışmalara ve Türkçülerin düşüncelerine yönelik İslamcı eleştirilere değinilecektir. Şüphesiz Türkçülerin fikirlerine yönelik çeşitli kesimlerden farklı eleştiriler geliştirilmiştir. Fakat bu çalışmada, dönemin en etkin akımlarından İslamcılığa mensup düşünürlerin eleştirilerine yer verilecektir. Çalışmamızda, tarafların görüşlerine yönelik yorumlara girilmeden tartışmalar tarihsel bir perspektifle ortaya konulacaktır.

Devleti kurtarmaya ve toplumu bir arada tutmaya yönelik tartışmaların üzerinden yaklaşık olarak 100 yıl geçse de, tartışma konularının ve çözüm önerilerinin çok farklılaşmadığı ve hala temel kaygının "toplumun 'farklı' unsurlarını bir arada yaşatabilmek" olduğu söylenebilir. Bu inceleme, 100 yıl önceki benzer tartışmalardan hareketle, yeni bir binyılın ve yüzyılın ilk yıllarında, ülkemizde yapılagelen tartışmaların ve çözüm önerilerinin daha doğru anlaşılabilmesini ve tarihsel bir perspektife oturabilmesini amaçlamaktadır.

İSLAMCILIKTAN TÜRKÇÜLÜĞE

Osmanlı aydınları, Batı'dan gelen milliyetçilik dalgaları karşısında, devletin dağılmasını önlemek ve farklı toplumsal grupları bir arada tutabilmek için farklı arayışlara girişmişlerdir. Bunlardan ilki Osmanlıcılık olarak nitelendirilen, etnik yapıları farklı toplum kesimlerini bir arada tutacak "ittihad-ı anâsır", "imtizâc-ı akvam" düşüncesidir. Fakat Osmanlıcılık düşüncesi pratikte yürümeyince, devlet ve bir kısım aydınlar ittihadın sınırlarını daraltarak "ittihad-ı anâsır"dan "ittihad-ı İslam"a çekildiler¹. İlk temelleri Abdülâziz döneminde atılmış olsa da² ittihad-ı İslam düşüncesinin 1870'lerden sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun hakim siyasî düşüncesi olduğu söylenebilir. İslamcılığın bir fikir hareketi olarak ortaya çıkması ise çok daha sonraları, II. Meşrutiyet döneminde Sırat-ı Müstakim'in yayın hayatına başlaması ile³ Tunaya, İslamcılık akımı-

¹ Hilav Selahattin, "Düşünce Tarihi 1908-1980", *Türkiye Tarihi*, C., Yay.Yön: Sina Akşin, İstanbul: Cem Yayınları, 1990, s. 358; Kara, İsmail, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İslamcılık Tartışmaları", T.C.T.A., C.5, İstanbul: İletişim Yayınları Kara, 1985, s. 1408.

² Türköne Mümtaz'er, *İslamcılığın Doğuşu*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1991, s. 32-33.

³ Kara, 1985, s. 1404

nın Osmanlı Devleti için önerdiği kurtuluş yollarını üç başlıkta özetler: Sosyal ıslahat, eğitim ve bilim alanında ıslahat, siyasi ıslahat (ittihad-ı İslam)⁴.

Fakat toplumsal ve siyasal süreçler İslamcılarının öngördükleri gibi gelişmemiştir. Meşrutiyet'ten hemen sonra Mısır ve Suriye başta olmak üzere Arap ve İslam dünyasında, Hıristiyan Avrupa'nın da etkin bir şekilde rol aldığı ve Osmanlı Hilafetine karşı Batılı devletlerle anlaşılan çokça Arap grup ve cemiyetin ortaya çıkması (Afganî-Abduh çizgisinin takipçisi Reşit Rıza bu cemiyetlerin birçoğunda yer almıştır) İttihad-ı İslam düşüncesinin gerçekleştirilebilmesini daha da zorlaştırmıştır⁵. Arkasından gelen Arnavutluk isyanı (1910), bu isyanda Arnavut Müslümanların milliyetçi hareketi desteklemeleri, Trablusgarp ve Balkan savaşlarında Türk olmayan Müslüman unsurların Osmanlı Devleti'nin karşısında yerlerini almaları İslamcıları büyük bir sarsıntıya uğrattı⁶. 1912'de Balkan savaşları bittiği zaman İttihad ve Terakki Hükümeti büyük ölçüde İttihad-ı İslam siyasetini terk etmiş ve Sırat-ı Müstakim ekibi dağılma sürecine girmiş durumdaydı. 1911'de Türk Yurdu Mecmuası, Türkçü ve milliyetçi bir politika ile yayına başladı. Mecmuanın kurucusu Akçuraoğlu Yusuf ve Ağaoğlu Ahmet daha önce ilk kuruluşundan itibaren Sırat-ı Müstakim'de yazmaktaydılar. Bu arada 1913'te, "Şiarı; dinli bir hayat, hayatlı bir din" altbaşlığıyla İslam mecmuası çıkmaya başladı. Sırat-ı Müstakim'in bazı önemli yazarları bu dergiye geçtiklerinden, İslam dergisi, Sırat-ı Müstakim ile Türk Yurdu arasında kendisine bir yol bulmaya çalıştı. 1918'de savaş bittiğinde "İslam Milleti" fikri ve maddî dayanaklarını büyük oranda kaybetmişti. İslamcılıktan geriye miras olarak, "İslamla takviye edilmiş bir milliyetçilik" kalmıştı⁷.

TÜRKÇÜLÜĞÜN DOĞUŞU

Batıcılık, Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük düşünceleri arasında Osmanlı düşünce hayatına kronolojik olarak en son giren ideolojinin Türkçülük olduğu söylenebilir. Asıl adı Konstantin Borzeck (Polonyalı

⁴ Tunaya, Tarık Zafer, **İslamcılık Akımı**, İstanbul: Simavi Yayınları, 1991, s. 91-96

⁵ Kara, 1985, s. 1409

⁶ Kendisi de bir Arnavut olan ve "Bunu benden duyunuz, ben ki bir Arnavudum" diyen Mehmet Akif, Müslüman Arnavutların milliyetçilik yapmasını şöyle eleştirir: "Hani milliyetin İslam idi, kavmiyyet ne?!"

Sarılip sınımsıkı dursaydın a milliyetine/"Arnavutluk" ne demek?Var mı şeriatte yeri!/Küfr olur, başka değil, kaymini sürmek ileri-Arabın Türke; Lazın Çerkeze, yahut Kürde;/Acemin Çinliye rüçhanı mı varmış? Nerde!

Müslümanlıkta "anasır" mı olurmuş? Ne gezer!/Fikr-i kavmiyeti tel'in ediyor peygamber. Ersoy, Mehmed Akif, **Safahat**, İstanbul: Akpınar Yayınevi, 1987, s. 265-266.

⁷ Kara, 1985, s. 1410

bir asilzade) olan Mustafa Celâleddin Paşa'nın *Les Turcs Ancients et Modernes* (Eski ve Yeni Türkler) başlığıyla 1864'te yayınladığı kitap Türklük düşüncesinin ilk örneklerinden biri olarak görülür. Bir düşünsel akım olarak Türkçülük ilk kez Osmanlı topraklarının dışında ortaya çıkmıştır. Özellikle Rusya'da 1860 yılından sonra Müslümanlar arasında bu akım etkili olmaya başlamıştır⁸. Milliyetçiliğin Rusya'daki Türkler arasında daha erken ortaya çıkması, Rusya'nın Batıya daha fazla açık olması ve buradaki Türklerin kendilerini Osmanlı hissetmemeleri ve farklı etnik yapılardan oluşan kurtarılacak/sürdürülecek bir devletlerinin olmaması gibi nedenlerle açıklanabilir. Osmanlı Türkleriye, kendilerini XIX. yüzyıl sonuna değin "Türkten çok İslam"⁹ olarak gördüklerinden ve Rusya'daki gibi karşı çıkılarak kazanılacak bir savaşın sonrasında kurulacak bir devlet düşüncesinin aksine, bu fikirdeki diğer etnik unsurları devletin çatısı altında tutma konumunda olduklarından, Türkçülük düşüncesinin Osmanlı Devleti'nde hemen hemen diğer tüm unsurların bağımsızlıklarını kazanmalarından sonra geliştiği söylenebilir.

Karal'a göre Türkçülük düşüncesini ortaya çıkaran temel nedenler; Batıdaki milliyetçilik fikirleri, Batı'nın Türkler aleyhine ve Türk olmayanlar lehine propagandası, Türk olmayan Müslüman toplulukların İmparatorluktan ayrılma temayülleri olarak sıralanabilir¹⁰. Görüldüğü gibi Karal Türkçülük fikrinin ortaya çıkışında daha çok Batı'ya işaret etmektedir. Salahattin Hilav ise Türkçülük fikrinin ortaya çıkışı ile ilgili olarak "Musevî"lere vurgu yapan farklı bir yaklaşım içerisindedir. O'na göre;

"Tarih alanındaki belli bir takım çalışmalar Türkçülük düşüncesinin ilk tohumlarını ortaya atmış ve az sayıda da olsa, Osmanlı aydınları üzerinde etkili olmuştur. Bu alanda Musevî asıllı üç Avrupalı dikkati çeker. Bunlar; Arthur Lumley Davids (1811-1832), Arminius Vambery (1831-1913) ve Leon Cahun (1841-1900)'dur. Davids, *Grammar of the Turkish Language*'de (1832) Türk dilini ve eski çağlardan II.Mahmut dönemine kadar Türk tarihini inceledi. Türklerin çeşitli dönemlerde çeşitli adlar alarak büyük işler görmüş olan ve Moğollarla ilişkisi bulunmayan, Kafkas kökenli büyük bir ırksal topluluk olduğunu ileri sürdü. Cahun, *Introduction a l'histoire de l'Asie*'de (1896), Türkleri dünya fatihleri olarak niteledi ve Cengiz Han'ın Türk olduğunu ileri sürdü. Fin-Japon diye adlandırdığı Turan kökenli bir ırkın, Kelteklerden, Cermenlerden ve La-

⁸ Türköne Mümtaz'er, "İttihad ve Teceddüd", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C.6, İstanbul: Ağaç Yayınları, 1993.

⁹ Mumcu Ahmet, *Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi*, İstanbul: İnkılap Yayınları, 1992, s. 17.

¹⁰ Karal Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C.10, Ankara: TTK Basımevi, 1988.

tinlerden önce Avrupa'ya uygarlık getirdiğini savundu. Yeniçeri Hasan adlı romanı Türkçe'ye defalarca çevrildi"¹¹.

Avrupalıların tarih ve dil alanındaki bu çalışmaları, başka alanlarda olduğu gibi, Osmanlı siyasal düşüncesini kuşkusuz etkilemiş olabilir. Bununla birlikte bütün dünyayı kuşatmış bir milliyetçilik akımının Hilav'ın belirttiği çalışmalar yapılmamış olsa da Türkleri, çok geçmeden etkilemeyeceği zaten düşünülemezdi. Dolayısıyla Türkçülüğün doğuşunu büsbütün dış gelişmelere bağlamak doğru bir yaklaşım değildir. Bu konudaki analizlerde, Osmanlı'nın uzun süredir derin değişimlere ve çalkantılara uğrayan sosyal ve siyasal yapısını unutmamak gerekir.

Ahmet Vefik Paşa ve Şemseddin Sâmî Türklük üzerine ilk çalışma yapan yazarlardandır. Ahmet Vefik Paşa, Türk tarihi ve dili üzerinde ilk çalışmalardan olan, ilk Türkçe-Osmanlıca sözlüğü, "Lehçe-i Osmani"yi kaleme almıştır (1876). Fakat Yusuf Akçura'nın 1904'de Mısır'da Türk mecmuasında yayınladığı ve daha sonra İstanbul'da da neşredilen "Üç Tarz-ı Siyaset" adlı risalesinin bu konudaki önemli bir kırılma noktası olduğu söylenebilir. Akçura çalışmasında Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük düşünceleri üzerinde durmuş ve Osmanlı devleti'nin kurtuluşu için Türkçülük düşüncesi lehine tercihini ortaya koymuştur¹².

Türk milliyetçiliğini temel alarak kurulan ilk örgüt "Türk Derneği" adını taşımaktadır. 1908 yılının sonlarına doğru İstanbul'a gelen Yusuf Akçura burada Necip Âsım (Yazıksız) ve Veled Çelebi (İzbudak) gibi bazı Türkçülerle görüşmüş, bunun sonucu olarak 5 aralık 1908'de Türk Derneği kurulmuştur. Dernek birkaç kitap yayınladıktan sonra 1909 yılında Türk Derneği adlı bir dergi yayınlamaya başlamıştır. Bu dergi yedi sayı çıktıktan sonra kapandı. Kısa bir süre sonra ise Türk Yurdu Cemiyeti Kuruldu. 1911'de faaliyete geçen dernek Türk Yurdu Dergisi'ni çıkarmaya başladı. İmtiyazı Mehmet Emin beyde bulunan dergi, Yusuf Akçura tarafından yönetilmiştir. Türk Yurdu Derneği 1913 ve 1914 yıllarında toplumun daha rahat anlayabileceği ve onları milliyetçi düşünce etrafında toplayabilecek iki dergi daha çıkardı. İkisi de Celâl Sahir (Erozan)'ın yönetiminde çıkan bu dergiler 'Halka Doğru' ve 'Türk Sözü' dergileridir. İlk sayısı 1913'de çıkan Halka Doğru'da Halide Edip, Yusuf Akçura, Ziya Gökalp ve Fuat (Köprülü) gibi isimler yer almıştır.

Dönemin önde gelen önemli Türkçü dergilerinden biri de 'Genç Kalemeler'dir. "Edebî, ilmî, risale-i nim-mah" olan derginin ilk sekiz sayısı

¹¹ Hilav, 1990, s. 362

¹² Akçura Yusuf, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları., 1991

'Hüsün ve Şiir' adını taşımaktadır. Yayınına iki yıl devam eden Genç Kalem dergisi Ziya Gökalp'in katılımıyla Türkçülük akımının sözcüsü durumuna gelmiştir. Derginin yazarları arasında Yunus Nadi, Süleyman Şebib, Celâl Sahir, Kasım Navi, Tefik Fikret, Hüseyin Suat, Süleyman Nazif ve Hamdullah Suphi gibi tanınmış kişiler vardır.

1917-18 yıllarında İstanbul'da Türk Ocakları tarafından yayınlanan "Yeni Mecmua" da dönemin önde gelen Türkçülük düşüncesi yanlısı dergilerden biridir¹³.

TÜRKÇÜLÜK DÜŞÜNÇESİNE YÖNELİK İSLAMCI ELEŞTİRİLER

II. Meşrutiyet döneminde, Osmanlı Devleti'nin izlenecek hangi tür bir toplumsal/siyasal düşünce ile kurtarılabilceği konusu sadece Türkçülerin değil, başta İslamcılar olmak üzere hemen hemen dönemin bütün aydınlarının temel konusudur.

İslamcı eleştirilere geçmeden önce genel ve özet olarak Türkçülerin görüşlerine değinmek yerinde olacaktır. Türkçülerin öncü teorisyenlerinden Ziya Gökalp'in Türkçülük, İslamcılık ve Batıcılık akımlarının sentezinden oluşan ve dokuz bölüm halinde 1329-1330 (1913-1914) yılları arasında Türk Yurdu'nda yayınlanan "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muâsırlaşmak" adlı makalesinin Türkçülerin genel eğilimini verdiği söylenebilir. Türk Yurdu dergisi üzerinde bir inceleme yapmış bulunan Hüseyin Tuncer, Gökalp'in "Türk milletindenim, İslam ümmetindenim, Garb medeniyetindenim" şeklinde özetlenebilen yaklaşımının, Başta Ahmed Ağaoğlu, Mehmed Emin (Yurdakul), Hamdullah Suphi (Tanrıöver), Halide Edib (Adıvar), Yusuf Akçura ve Celâl Sahir (Erozan) olmak üzere dönemin diğer Türkçü düşünürlerince de tasvip edildiğini belirtir¹⁴.

Gökalp Türkçülük akımını sosyolojik bir yaklaşımla inceleyerek bu konudaki dağınık fikirleri biraraya getirmiştir. Hars, medeniyet ve millî mefkûre gibi kavramları konu edinmiş, "lisanî, bediî, ahlâkî, hukukî, dinî, iktisadî, siyasî ve felsefî" Türkleşmeye vurgu yapmıştır¹⁵. Gökalp, Türkleşmeyi, İslamlaşmayı ve muasırlaşmayı uzlaştırarak ulaşılması gereken bir hedef olarak otaya koyar: "O halde her birinin tesir sahası tayin edilerek bu gayenin üçünü de kabul etmeliyiz. Daha doğrusu bunların, bir ihtiyacın üç ayrı noktadan görünüş tarzları olduğunu anlayarak 'Mu-

¹³ II.Meşrutiyet dönemindeki Türkçü dergiler hakkındaki detaylı bilgiler için bkz: Bülent Varlık "Tan-zimat ve Meşrutiyet Dergileri", T.C.T.A., C.1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.122.

¹⁴ Tuncer, Hüseyin, *Türk Yurdu Üzerine Bir İnceleme*, Ankara: Kültür Bak. Yayınları, 1990, s. 22-23

¹⁵ Gökalp Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, İstanbul: Varlık Yayınları, 1966.

asır bir İslam Türklüğü' meydana getirmeliyiz"¹⁶. İslamcıların kendilerine yönelttiği İslamın milliyetçilikle bağdaşmayacağı tezine Gökalp Yeni Mecmua'daki makalelerinde görüşlerine karşı çıkar:

"Akıl ile örfden 'beynelmileliyet' ve 'milliyet' namlarıyla iki zümre doğduğu gibi 'medeniyet' ve 'hars' namlarıyla iki irfan da husûle gelir. İslamiyet şe'niyet hükümlerinin akla, kıymet hükümlerinin örfe muvafakatini şart olarak kabul ettiği için gerek bu iki zümre ile gerek onların hususi irfanlarıyla ittifak halindedir"

Bu nedenle Gökalp'e göre, bazı mutaassıpların "İslam dini ile milliyet yahut medeniyet îtilâf edemez" demeleri doğru değildir. İslamcılık, Türkçülük, Medeniyetçilik, bu üç mefkûre, Türklerin ne için yaşamaya salah olduğunu gösteren üç büyük kuvvet menbâdır. Bu mefkûreleri ahenkdâr bir suretde takip ettikçe, Türkler yalnız haricî sadmelere karşı mukavemetli olmayacak, müsbet bir suretde hars ve medeniyet sahalarında harikalar yaratacaktır¹⁷.

Türkçü düşüncenin önemli isimlerinden Ömer Seyfeddin ise, I. Dünya Savaşı'nın başladığı yıllarda yazdığı (1914) "Yarıncı Turan Devleti" adlı eserinde Türklerin amaçlarını şöyle ortaya koyar:

"(Türklerin amacı) Asya'daki birbirine bitişik olarak yayılmış olan Türk illeriyle, Osmanlı bayrağının gölgesinde büyük ve kuvvetli bir İLHANLIK teşkil etmektir.

... Orta Asya, Türkistan ve Cenûbi Sibiryâ, Pamir'de bizim siyasi hudutlarımız içine girince Garp Türklerinin hükümeti artık Osmanlılıktan tamamiyle çıkıp, hakîkî ve büyük bir Türk ve Müslüman hükümeti, bir TURAN DEVLETİ olacaktır.

Osmanlıların hakanı ve bütün Müslümanların halifesi olan zât bütün arz üzerindeki Türklere hükmettiği vakit, hakanlıktan çıkacak hakanlar hakanı yâni İLHAN namını alacaktır.

Dünyadaki bütün Müslüman Türklerden teşekkül eden Turan hükümeti, dindaşları olan Arapların, Farısların, Berberilerin, Hıristiyanlar

¹⁶ Gökalp, Ziya, **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**, Sad. Tefvik Fikret Gönçüler, İstanbul: Kadro Yayınları, 1977, s.14.

¹⁷ Ziya Gökalp, "Türkçülük Nedir", **Yeni Mecmua**, Sayı 29, 1329, s.41-44, aynı isimle yazılmış önceki bir makale için bkz., sayı 27, 1329, s. 1-3; Türkçülükle ilgili olarak Ziya Gökalp'in Yeni Mecmua'da yazdığı şu makalelere de bakılabilir; "Türkçülük Nedir", C.2, 1329-1330, s.1; C.2, 1329-1330, s.41; "Turan Nedir", C.2, 1329-1330, s. 82; "Halkçılık", C.2, 1329-1330, s.102, "Milliyetçilik", C.2, 1329-1330, s.122; "Milliyetçilik ve Beynelmilelilik", C.2, 1329-1330, s.162, "Milliyetçilik ve Cemaatçilik", C.2, 1329-1330, s.202; "Türkçülük Nasıl Doğdu", C.2, 1329-1330, s.262; "İktisadi Vatanperverlik", C.2, 1329-1330, s. 322; "Türkçülük ve Türkiyecilik", C.2, 1329-1330, s. 486.

tarafından esir ve perişan edilmelerine müsaade etmediği gibi kendi de onların milliyet ve hürriyetine asla dokunmayacaktır.

Turan Devleti'nin muazzam İlhanı bütün dünyadaki Müslümanların da halifesi olacak, Türk milleti gibi, her Müslüman milletin milliyet ve istiklâline, millî ve dinî medeniyetin tekâmülüne çalışacaktır"¹⁸.

Türkçü düşüncenin belirginleşmesi ve etkinleşmesiyle birlikte dönemin önde gelen dergilerinde Türkçülükle ilgili tartışmalar ve eleştiriler de başlamıştır. İlk eleştiriler İslamcılardan çok Osmanlıcılardan gelmiştir. Türkçü düşünceler, İslamcı ve Osmanlıcı düşünceler ile harmanlanarak eleştirilmiştir.

Türkçülük-Osmanlılık bağlamında önemli bir tartışma Ahmed Ağayefle Süleyman Nazif arasında gerçekleşmiştir. Süleyman Nazif, bazı Türk gençlerinin Balkan savaşlarından sonra "Yetiş ey ulu hakan Cengiz" diye bağırmaları üzerine kaleme aldığı "Cengiz Hastalığı" adlı makalesinde bu durumu çok ağır bir şekilde eleştirir. Cengiz'in tarihin en kanlı ve vahşi insanlarından birisi olduğunu söyleyerek "bir ordusu bir sahraya uğrasa elbette atları diz kapaklarına kadar kan ile yoğrulmuş çukura batmadan geçmezdi" der ve sözlerini şöyle bitirir:

"Bizim damarlarımızda bugün hususi bir kan vardır ki, o da Osmanlı kanıdır ve lisanımız gibi hûn-u milliyemizle de bir çok ihtilaf ve istifae ile aslından büsbütün ayrılmıştır. Hele moğollarla garabet-i nesebimiz o kadar zaif, o kadar karışık ve o kadar mevhum ki..."¹⁹.

İçtihad dergisinde "İslamiyet Karşısında Milletler" adlı makalesinde Timur mahlaslı bir yazar Osmanlılık, Türkçülük ve İslamcılığı bağdaştırmaya çalışmıştır. Yazar, Avrupa'da Hıristiyanlık ile milliyetçilik sorununun nasıl çözüldüğünü inceler ve oradan hareketle sorunun Osmanlı toplumunda nasıl çözülebileceğine dair görüşlerini belirtir. Ona göre bu konuda ne dinî bir taassup göstererek "din ile millet birdir" demeli, ne de diğer ırklara hürmet etmeyen aşırı bir milliyetçiliğe koşmalı; "Zaman sana uymazsa sen zamana uy" hakikatine göre davranılmalıdır. Yazar makalesinde bir ölçüde İslamiyeti, Türkçülüğü ve Osmanlıcılığı bağdaştırmaya çalışır. Ona göre ortak çıkarlarımız, ortak hayat tarzlarımız olduğu için diğer İslam milletleri ile birlikte hareket etmeliyiz. Ama örf, âdet, gelenek ve diğer farklılıklarımızdan dolayı kendi milletimize olan vazifelerimizi de unutmamalıyız.²⁰

¹⁸ Seyfeddin Ömer, *Yarıncı Turan Devleti*, İstanbul: Toprak Dergisi Yay., 1958, s. 16-23.

¹⁹ İçtihad, C.4 sayı 72, 1329, s.1543-1544. Ağayef ve Nazif arasındaki bu tartışmaların ayrıntısı için bkz. *Türk Yurdu* sayı 19; İçtihad, C.4 sayı 74, 1329, s.1621-23, Sayı 75, s.1645-48, ve 76. sayı.

²⁰ İçtihad, C.4, sayı 68, 1329, s.1488-1493

Karşılıklı kaleme alınan bir başka tartışma Peyam Gazetesi ve Türk Yurdu yazarları arasında yaşanır. 26 Nisan 1330 (1912) da yayınlanan ve Türkçüleri eleştiren Ali Kemal'in "Atâlet-i Fikriye" isimli makalesine Yusuf Akçura Türk Yurdu'nda (1330) "Peyam'a Cevap" adlı makalesiyle yanıt verir. Ali Kemal'e göre bu günlere gelinmesi iyi kötü Osmanlılık ve Osmanlılar sayesinde: Yalnız Türk unsurunu öne alırsanız bu, devletin güçlenmesi ve genişlemesi ile değil izmihlaliyle sonuçlanır. Çünkü buna devletin içindeki diğer etnik unsurlar rıza göstermezler. Kültürel ve medeni unsurlar açısından da bu böyledir. Yalnız Türk olanlar öne çıkarılırsa Türk olmayanların kültürel ve fikrî birikimlerinden istifade edilemez. Akçura'ya göre ise bugün artık Osmanlılık bir gerçeğin ifadesi değildir. Çünkü Osmanlıların içerisinde pek çok unsur ayrılmış ve devletlerini kurmuşlardır. Bu nedenle Türkler Türkçülük yapmaktan vazgeçseler bile artık diğer unsurlar kendi milliyetçiliklerini yapmaktan vazgeçmeyeceklerinden Osmanlılık tarihte kalmış bir hakikattir²¹.

Türkçülere göre Osmanlı devletinin kurtuluş ve yükselmesi, Türk ulusunun bir millet halinde oluşumuna ve millî varlığını idrak etmesine bağlıdır. Kriterleri soy, dil, din ve mefkûre ortaklığı olan bir Türk milletinin var olması ile Osmanlı Devleti varlığı için kuvvetli, birbirine sıkı sızıya bağlı ve aynı cinsten bir sosyal dayanak bulmuş olacaktır²². Türkçüler uluslaşmanın doğal ve kaçınılmaz bir süreç olduğunu Osmanlı diye bir milletten bahsedilemeyeceğini, bu adın ancak bir devletin ismi olabileceğini, Osmanlıların içerisinde pek çok unsurun ayrılmış ve devletlerini kurmuş olduklarını ve bu nedenle Türkler Türkçülük yapmaktan vazgeçseler bile artık diğer unsurların kendi milliyetçiliklerini yapmaktan vazgeçmeyeceklerinden "Osmanlılığın tarihte kalmış bir hakikat" olduğunu ifade etmektedirler. Böylece önceleri dil ve kültür alanında kendisini gösteren Türkçülük akımı siyasal bir boyut da kazanmış olmaktadır²³.

Türkçü-milliyetçi düşünceye esas ve ağırlıklı eleştiri, Osmanlılardan ziyade İslamcı kalemlerden gelmiştir. İlk dönem İslamcılardan Ahmed Cevdet Paşa milliyet ile kavmiyet kavramlarını eş anlamlı olarak kullanır. Milliyet düşüncesine tamamen Batının bir sorunu imiş gibi bakar. Bu düşüncenin Avrupa'yı çeşitli devletlere böldüğünü ve artık onla-

²¹ Osmanlılar ile Türkçüler arasındaki bu tartışmanın detayları için bkz: İsmail Kara, "Bir Milliyetçilik Tartışması", *Tarih ve Toplum*, sayı 30, İst. 1986., s.57-62. Ayrıca Ziya Gökalp ve Mehmed Akif arasında milliyetçilik bağlamında geçen bazı tartışmaları için bkz. Emin Erişirgil, *İslamcı Bir Şairin Romanı*, Ankara, 1986, s.210-215.

²² Eroğlu Hamza, *Türk İnkılap Tarihi*, Ankara: Savaş yayınları, 1990, s. 63

²³ Hilav, 1990, s. 362

rı Osmanlı Devleti'ne karşı bir tek müttefik zannetmenin hata olduğunu söyler²⁴. Paşa'nın milliyetçiliği tamamen Batının iç meselesi gibi görmesi, bu düşünceyi Osmanlı Devleti ve kendi düşüncesine ne kadar uzak olarak gördüğünün bir ifadesi olsa gerekir. Resneli Niyazi'nin 1904 yılında ki, Selânik, Kosova ve Manastır illerinin, sayısal olarak etnik yapısına göre, nüfuslarını verirken halkı, İslam, Rum, Bulgar, Ulah ve Sırp gibi kategorilere ayırması, Müslümanları bir grup, diğerlerini milliyetlerine göre ayrı ayrı birer grup olarak görmesi şeklindeki bu ayırımından,²⁵ onun da Ahmed Cevdet Paşa gibi düşündüğü söylenebilir.

I. Dünya Savaşı yıllarında Sadrazamlık yapmış olan ve görüşleri ile gerek Meşrutiyet İslamcıları ve gerekse sonraki İslamcılar arasında önemli bir yeri olan Meşrutiyet dönemi İslamcı düşünürlerinden Said Halim Paşa da Türkçülük düşüncesi üzerinde, çokça olumlu olmasa da oldukça fazla duranlardandır. Said Halim Paşa, Ahmet Cevdet Paşanın yaklaşımını sürdürmektedir. Said Halim Paşa da ırkçılıkla İslamın bağdaşmadığı²⁶ görüşündedir. Bu nedenle sıklıkla ırkçılığın "zararlarına" vurgu yapar. Ona göre İslamın ruhuna taban tabana zıt ulusal nitelikler dini evrensellik boyutundan çıkarıp, bölgesellik boyutuna indirgemiş, İslam ahlâkı, ulusların kendilerine özgü karakterlerine göre değişir durur hale gelmiştir ve böylelikle Müslümanların toplumsal düzenleri ve ahlakî anlayışları İslamî olmaktan çok, İranî, Hindî, Türkî ya da Arabî olmuş, Müslümanlar gittikçe İslamdan uzaklaşmışlardır²⁷.

Said Halim Paşa bireylerin sadece kendilerini düşünmelerini, kendi çıkarları peşinde koşmalarını yanlış bulurken aynı şeyin ulus bağlamında doğru bulunması şeklindeki ulusçuluk anlayışına karşı çıkar. Ona göre ulusların bencilliği Müslümanca bir düşünce ile bağdaşmaz. Paşa'ya göre:

"Bütün hakâik-i fenniye gibi hakâik-i İslamiyenin de vatani yoktur. Nasıl bir İngiliz riyâziyesi, bir Alman hey'eti, bir Fransız kimyası olmazsa, ayrı ayrı Türk, Acem, Arap, yahud Hind Müslümanlığı da olmaz. Ancak fennî ve tecrübî hakikatlerin âlemşumül tabiatı, nasıl heyet-i mecmuası irfan-ı beşeri temsil eden fenni olmakla beraber bir takım milli

²⁴ Meriç, Ümid, *Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet görüşü*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1979, s. 83-84.

²⁵ Ilgar İhsan, (Haz.), *Resneli Niyazi Bey'in Anıları*, Haz: İhsan Ilgar, İstanbul: Çağdaş yayınları, 1975, s. 41.

²⁶ Tarihçi Toynbee de bu konuda şunları söylemiştir: "Müslümanlar arasında ırkçılığın kaldırılışı, İslamın kalıcı ahlâkî başarılarından birisi olduğundan, ırkçılık felâketine karşı günümüzde bu İslami özelliği yaygınlaştırmak zorundayız" Toynbee, Arnold, *Medeniyet Yargılanıyor*, Çev. Ufuk Uyan, İstanbul: Ağaç Yay., 1991, s. 182

²⁷ Prens Said Halim Paşa, *İslamlaşmak*, Dârülhilâfe: Sebîl'ür-Reşâd Kütüphanesi Neşriyatı, Hukuk Matbaası, 1337, s. 164-165.

harslar ibdâ eder. Mamafih her ne kadar bu hakikatlerin vatani yoksa da tecellileri tefsir ve tatbik edilmekte buldukları muhite tabidir" (Prens Said Halim Paşa: 1337: 174-175).

Said Halim Paşa'ya göre ulusların bencilliği fikrinin yanlışlığını ve dünyayı nasıl bir uçuruma sürüklediğini bize, dört senedir devam eden Dünya Savaşı açıklıkla öğretmektedir. Bu nedenle Said Halim Paşa İslam evrenselliğini (beynelmileliyetini) savunur. Millet nasıl fertlerin gelişimini kolaylaştırıyorsa evrensellik de ulusların bencilliğini ortadan kaldırarak milletlerin mümkün olduğu kadar çok gelişmesine yardımcı olacaktır. Paşa'ya göre evrensellik, "aynı cemiyete mensub efrad arasındaki revabit ve münasebâtı tanzim eden ahlâkî mebdeleri muhtelif milletler arasında da tesise çalışarak bu sonrakilerin beyninde mevcut münasebetleri tâdil etmek" tir.²⁸ Said Halim Paşa milliyetçiliğin ortadan kalkmayacağını düşünür. Fakat gelecekte umutludur. Ona göre, gelecekte daha insanî bir takım duygular ırkçılık hurafeleri ve ulus bencilliğinin yerini alacaktır.

Said Halim Paşa'ya göre, Osmanlı Devleti'nin siyasal birliği Batıdaki gibi milliyet esasına değil, İslam birliği esasına dayanır. İslam birliği temelinde dayalı bir siyasal birliğin uzun süreli olamayacağı eleştirilerine ise katılmaz: "Buna en güzel örnek Osmanlı Devleti'nin şu ana kadar yaşamasıdır."²⁹

Özetle söylemek gerekirse Said Halim Paşa'nın, milliyet gerçeğine değil, bu gerçeğin milletlerarası dayanışmayı engelleyip, bir ulusal benliğe dönüşerek evrensel bir çatışmaya yol açmasına, İslam milletleri arasında ise İslam dayanışmasına engel olmasına karşı olduğu söylenebilir.

Türkçülük-milliyetçilik-kavmiyetçilik tartışmalarına Said Halim Paşa gibi ılımlıların yanı sıra Vahdetî gibi radikaller de katılmıştır. Vahdeti Volkan'da yazdığı "Din-Kavmiyet" adlı makalesinde kavmiyetçiliği şu şekilde eleştirir:

"Anlamıyoruz ki, meram nedir? Kavmiyet davası acaba, kavmiyetim muzaffer olsun da İslamiyet ne olursa olsun mu, demek ister yoksa ne demek istediklerini kendileri de mi bilmezler?

Kavmiyet? İyice tetkik edelim, aldanmayalım, fikri ecânib, kâbus-i izmihlâl gibi göğsümüz üstüne çökmüş... o kâbusu def için bir besmele-i

²⁸ Prens Said Halim Paşa, 1337, s. 174.

²⁹ Said Halim Paşa, *Meşrutiyet*, Dersaadet: Araks Matbaası, 1329, s. 21.

selamet çekerek ebediyyen def'ine çalışalım. Kavmiyetimiz bâkî olmakla beraber, ittihad-ı Muhammedî sancağı altında toplanalım"³⁰

Sırat-ı Müstakim etrafında toplanan İslamcılar önceleri Türkçülerle daha sıcak bir diyalog içerisinde olmuşlardır. Türk Derneği'nin kuruluş haberini dergilerinde duyurmuşlar, kuruluşlarını tebrik etmişler ve 21 maddeden oluşan dernek tüzüğünü de dergilerinde yayınlamışlardır³¹. Ayrıca yine "Türk Yurdu" dergisini de ilk sayılarında çıktıkça okuyucularına duyurmuşlar ve dergiyi tanıtmışlardır³². Fakat zamanla Türkçülere yönelik bu yumuşak bakış açısı değişmiş yerini sert eleştirilere bırakmıştır. Sırat-ı Müstakim'in devamı niteliğindeki Sebîl'ür-Reşâd'da "Türkçülerin Siyasî Mefkureleri" adlı imzasız bir makalede, Türkçülerin siyasî fikirlerinin aslında neler olduğu özetlenerek, "amaçlarına zahmetsizce kavuştukları için" Türkçülerin İngilizlere teşekkür etmeleri istenir:

"Her biri ayrı ayrı kavmiyetlere mensub olduğu halde Gökalp Bey'in etrafında toplanan Türkçülerden Çerkes Ömer Seyfeddin Bey 20 Teşrîn-i Evvel tarihli akşam gazetesinde neşrettiği bir makalesinde Türkçülerin [gerçek] siyasî fikirlerini şu şekilde hülâsa ediyor:

Türkçülerin 'faaliyet' sahasına hiç bir an geçiremedikleri için yalnız nazariyat halinde kalan siyasî fikirleri şunlardı;

a-Türkiye'yi iki kısma ayırmak, Türklerle meskun cihetine yâni Anadolu'ya 'Türk Yurdu' demek, Araplarla meskun kısmına muhtariyet, hatta bazı müfritlerince istiklâl vermek, 'Arap Yurdu' diye ayırmak.

b-Türk yurdunda Türkler arasında ekalliyette kalan, Rum, Ermeni, Yahudi gibi milletlere de 'Cüz'i bir muhtariyet' vermek, serbest inkişâflarını temin etmek, Türklerle noktası noktasına her hakça musavi tutmak.

Memleketimiz, fikir sahasında hürriyet nimetinden mahrum olduğu için bu umdeler, bu gayeler böyle vâzih suretde ortaya atılmıyor, bin türlü yollarla âdetâ edebî bir karışıklık halinde, ilmî makalelere sıkıştırılıyor.

Çok zahmetlere katlanmaksızın gayelerine, mefkurelerine kavuştuklarından dolayı, Türkçüler, İngilizlere bir teşekkürnâme göndermelidirler. Türkçülerin bin türlü dolambaçlı yollarla edebî karışıklıklarla, ilmî

³⁰ Vahdeti, "Din-Kavmiyet", *Volkan*, 38 Kânûn-i Sâni, 1324.

³¹ Kuruluş haberi için bkz. *Sırat-ı Müstakim*, C.1, sayı 20, 1324, s.318; Dernek tüzüğü için bkz, C.1 sayı 21, 1324, s. 331-332

³² "Türk Yurdu", *Sırat-ı Müstakim*, C.7, sayı 171, 1327, s.242

makalelere sıkıştırmak istedikleri bir mefkureleri daha vardır. Bakalım onu da itiraf etmek cesaret-i medeniyesini ne vakit gösterecekler?"³³

Bu eleştirilerin üzerinden altı yıl kadar sonra da, Yeni Kafkasya gazetesinin Azerbeycan'daki Bolşeviklerin Türklere zulüm etmelerine Türkçülerin sessiz kalmasını eleştirmesinden hareketle, Türkçüler ile ilgili görüşlerini biraz sitemli bir şekilde Sebîl'ür-Reşâd dergisi şu şekilde ortaya koyar:

"Zavallı Kafkasya, feryad ediyor, i'tizal eden Türkçülere serzenişde bulunuyor. Fakat heyhat! Artık bu feryadlar bizim kulağımıza girmiyor. Bizim Şark ile hatta hududumuzdan bir adım gerisi ile hiç bir alakamız yokdur. Şimdi biz Garba teveccüh ederek yeni şiarımız 'bilâ kayd ü şart Garblılaştırmak'tır. Afedersiniz ama artık bizim sizinle meşgul olacak vaktimiz yoktur. Hem biz böyle acıklı şeyler işitmek istemiyoruz. Güzel dans bilerseniz Taksim'deki baloya geliniz, orada görüşürüz. Yahud Rus musikisinden güzel parçalar teganni edecek teganniyeleriniz varsa Ocağa getiriniz, orada dinleriz. Size kim demiş ki 'Türkçülük coşmuyor'; bir balomuzda bir konserimizde bulundunuz da ibraz ettiğimiz hünnerleri görmediniz mi? Daha nasıl coşkunluk gösterelim? Sizin istiklâlinizi, terakkinizi isteriz ama Türkçülük şimdi hayal arkasında koşamaz. O, hakikat yolunu tutmuştur. Biz Garbe gidiyoruz. Kafkasya'daki yahud Buhara'daki Türkler isterse arkamızdan gelsinler. Allah'a ismarladık aziz dostlar!..."³⁴

Konu ile ilgili olarak önemli bir tartışma da Babanzâde Ahmet Nâim ile Ahmet Ağaoğlu arasında yaşanmıştır. Ağaoğlu "İslamda Dava-yı Milliyet" adlı Türk Yurdu'nda yayınlanan makalesi ile, Ahmed Naim'in "İslamda Dava-yı Kavmiyyet" adlı makalesine cevap verir. Ahmet Naim'e göre kavmiyetçilikle asabiyetçilik aynı şey demek olduğundan, İslamda asabiyetçilik, dolayısıyla milliyetçilik yasaklanmıştır. Ağaoğlu ise asabiyetçilik ile kavmiyetçiliği aynı şeyler olarak görmez. O'na göre İslam'da yasaklanan asabiyetçiliktir; Ağaoğlu bunu aşiret ruhu olarak algılar. Asabiyet kavmiyet demek olmadığından İslam'da kavmiyetçiliğin yasaklanmadığını ve İslam'ın yayılış tarihinde kavmiyet duygusunun önemli müspet fonksiyonlar icra ettiğini dile getirmiştir.³⁵

Türkçülüğü, birliğimizi engelleyici bir unsur olarak gören Ahmed Nâim ise, Türkçülerden şu şekilde davranmalarını ister:

³³ "Türkçülerin Siyasî Mefkûreleri", *Sebîl'ür-Reşâd*, C.15, sayı 375, 1334, s.211.

³⁴ "Türkçülük Böyle mi Olacaktı?", *Sebîl'ür-Reşâd*, C.24, sayı 609, 1340, s.176

³⁵ Tartışmanın detayları için bkz: İsmail Kara, "İslamcılar ve Türkçüler Arasında bir Milliyetçilik Tartışması", *Tarih ve Toplum*, sayı 28, İst.1986, s.48-55.

"...Türkler hitabına bedel daima Müslümanlar hitabını istimâl ediniz. Hülâsa Türklüğe değil, zaten Müslüman olan Türklere hizmet ediniz. Cengiz'in yasasını bilmek, İlhan'ın yurdunu tanımak, Altınordu'yu anmak bize lâzım değil, mâzideki işrak ile tefâhür edilemez. Bize şer-i Muhammediyeyi, İslam yurdunu, mücahidîn-i İslam'ı bilmek, tanımak lâzım. Şeref-i İslam'a karşı şeref-i cinsiyet kâle bile alınamaz... İslamiyet namına, insanlık namına, âtisinden pek ziyâde korktuğum Türklük namına, sizden niyaz ederim; halkı 'çifte mefkure' sahibi etmeyiniz. İçinizde üç vatan sahibi olmak isteyenler varmış. Halbuki Türk meselidir; 'çatal kazık yere girmez' derler. Siz bu çatal mefkureyi, üç başlı vatan kaygusunu kimin kalbine sokabilirsiniz? Siz yine halis İslam gayesinden sapmayınız"³⁶.

İlginçtir ki II. Meşrutiyet döneminde Türkçülük Sebîl'ür-Reşâd ekibince İslam adına reddedilirken 1949'lara geldiğinde (bu dönemdeki ve Meşrutiyet dönemindeki Sebîl'ür-Reşâd dergisinin sahibi Eşref Edibe'e göre) artık İslam iyi bir Türkçü olmanın kriteri haline gelmiştir. Önceleri İslam adına Türkçülük reddedilirken artık Türkçülük adına İslam savunulur hale gelmiştir:

"Orhan Seyfi Orhon'un lisanı ile söylüyorum, hakiki bir Türk olmanın bir neticesi de samimî dindardır. Çünkü Türk milleti -çok küçük bir azınlığı müstesna- Müslümandır. Bu milletin mukaddesâtına bağlananların, o milletin en mukaddes saydığı din duygusuna karşı hissiz ve kayıtsız kalmaları imkansızdır. Hem Türkçü hem dinsiz olmak bir tenâkuz teşkil eder.

Milliyeti vücuda getiren unsurların hepsine din karışmıştır. Mimarimizi seyrederken, edebiyatımızı okurken, milletimizi dinlerken, tarihimizi tetkik ederken, ahlâkımızda ırkımızda, âdetlerimizde, kanunlarımızda an'anelerimizde, hasılı maddi ve manevi bütün hayatımızda din duygusundan uzak kalamayız. İtrî'nin Tekbirini hissetmeyen, Süleyman Çelebi'nin Mevlidinden bir şey anlamayan, Yunus Emre'nin ilahilerini dinlemeyen adamın Türklüğünden şüphe ederiz. Onun bizden olduğunu kabul etmek için vesikalara muhtacız. Din duygusu, Türkçülüğün dayandığı kuvvetlerin başındadır. Dindar adamın aynı vasıftaki dinsiz adama her bakımdan üstün olduğuna şüphe var mıdır?"³⁷

³⁶ Ahmed Nâim, *İslam'da Dâvâ-yı Kavmiyet*, Dâr'ül-Hilâfe, 1332 s.15-18; Bu eserin aynı isimle, daha önce *Sebîl'ür-Reşâd* 'daki neşri için bkz. C.12, sayı 293, 1330, s.114-128

³⁷ Eşref Edib, "Dinsiz Türkçülük, Müslüman Türklük", *Sebîl'ür-Reşâd*, C.2, sayı 44, 1949, s. 402.

İslamcı düşüncenin geçirmiş olduğu bu dönüşüm, kuşkusuz yaşanan sürecin ve dönemin koşullarından bağımsız olarak anlaşılabilir. Cumhuriyet devrimlerinin yaratmış olduğu yeni durum, her düşünce akımı gibi İslamcılık akımını da etkilemiş; hatta dönüştürmüştür. Fakat konumuz bu olmadığı için, konunun ayrıntısına girmiyoruz.

Son olarak eklemek gerekirse, II. Meşrutiyet dönemi düşünsel yaşamının temel akımlarından olan Türkçülük, Osmanlıcılık, İslamcılık gibi düşünce akımları sadece devrin gazete ve dergi sayfalarında kalmamış, iç ve dış siyasette de yansımalarını fazlasıyla bulmuştur. Feroz Ahmad, Turancılık, Osmanlıcılık, İslamcılık ideolojilerinin etkilerinin hemen iç siyasete de yansıdığını ifade ederek, 1908, 1912 ve 1914 meclislerindeki çeşitli toplulukların temsilci sayılarını verir:

Yıl	Toplam	Türk	Arap	Arnavut	Rum	Ermeni	Musevi	Slav
1908	288	147	60	27	26	14	4	10
1912	284	157	68	18	15	13	4	9
1914	259	144	84	--	13	14	4	-

Ahmad'a göre 1908 istatistikleri gerilimin varolduğu fakat olayların daha patlak vermediği 'olağan politika' döneminin endeksi olarak alınabilir. Arnavutlar ve Rumlar İttihatçı aleyhtarlığı yapanların başında geldiklerinden gittikçe temsilcileri düşürülmüştür. 1914 seçimlerinde göze çarpan en önemli değişiklik Arap temsilci sayılarındaki artıştır. Arapların artık itirazı olamazdı; çünkü 5.338.000 Arabı 84 temsilci temsil ederken 12.500.000 Türkü 144 mebus temsil ediyordu. Bütün bunlar Ahmad'a göre Arap muhalifleri yatıştırmak ve İttihat ve Terakki'nin güttüğü İslamcılık politikasına Arapları ısındırmak için yapıyordu.³⁸

SONUÇ YERİNE

II. Meşrutiyet döneminde "Devlet nasıl kurtarılacak?" sorusuna her akım kendi mezhebince/meşrebince bir çözüm üretmişti. Fakat bu vadi-deki tartışmalar bir sonuca bağlan(a)madan Devlet yıkılmıştı. Cumhuriyet'le birlikte sorunun biraz daha değiştiği söylenebilir: Devlet nasıl kurulacak? Şüphesiz bu soruya da her akımın farklı cevabı vardı. Fakat kurucu heyet, teorik tartışmaları bir yana bırakıp, Türkçülük ve Batıcılık karışımı bir yol izlemiş ve yeni devlet, büyük altüst oluşların sonunda kurulmuştu.

³⁸ Ahmad Feroz, İttihat ve Terakki 1908-1914, Ter: Nuran Yavuz, İstanbul: Sander Yayınları, 1984, s. 239.

Aradan geçen seksen yıldan sonra, küreselleşme ve bölgeselleşme (AB süreci) bağlamında gelişen olaylar sonucunda eski soru(n) yeniden gündeme gelmiş ve yeniden sıcak tartışmalar cereyan etmeye başlamıştır. Metindeki temel tartışma alanlarına bakıldığında II. Meşrutiyet dönemi Türkçü ve İslamcı aydınlarının temel tartışma alanlarının, Osmanlı devletinin varlığını sürdürebilmesine yönelik kimlik politikaları, Arap, İran Türk Müslümanlığı, İslam dünyası ve Türk dünyası ve Batı dünyası ile ilişkiler olduğu görülecektir. Benzer tartışmaların hiç eksilmeden aynı süratle bugün de yaşandığı bir ortamda, yüzyılı aşkın bu tartışma alanlarına birkaç cümle ile çözüm getirecek ve tartışmaları sonlandıracak cahilce bir cesaret içerisinde değiliz. Ama devletler, kurumlar ve tartışmaya katılan insanlar değişse de tartışma konularının değişmemesi bizi bu konularda daha soğuk kanlı ve tarafları daha çok anlamaya yönelik bir çaba içerisinde olmaya yöneltmelidir. Çünkü devletler, kurumlar, yönetim biçimleri farklılaşsa da toplumumuzda benzer tartışmaların devam ediyor olması bu tartışmaların gelir-geçer ya da güncel tartışmalardan olmadığını ve bütün bu kurumların ve düşüncelerin üzerine oturduğu kimliklerin aslında çok farklılaşmadığının bir göstergesidir. Günümüz Türkiye'si açısından söylemek gerekirse, Türkçü, İslamcı, Laik kimlikler üst yapılar değişse de bu üst yapılar kadar kolay değişmemektedir. Küreselleşme ve Yerelleşme süreçleri ile kimlik tartışmalarının tekrar öne çıktığı günümüz dünyasında ülkemiz açısından da bu tartışmaların daha uzun süreler devam edeceğini kestirmek zor değildir. Bu tartışmaları anlamayı ve anlamlandırmayı kolaylaştırmak ve tartışmaların tarihî zeminine işaret etmek amacıyla kaleme alınan bu çalışma bu amaca hizmet ettiği oranda kendini başarılı sayacaktır.

KAYNAKÇA

- "Türk Yurdu", 1327, *Sırat-ı Müstakim*, C.7, sayı 171.
- "Türkçülerin Siyasî Mefkûreleri", 1334, *Sebîl'ür-Reşâd*, C.15, sayı 375.
- "Türkçülük Böyle mi Olacaktı?", 1340, *Sebîl'ür-Reşâd*, C.24, sayı 609.
- Ahmad Feroz, 1984, *İttihad ve Terakki 1908-1914*, Ter: Nuran Yavuz, İstanbul: Sander Yayınları.
- Ahmed Nâim, 1332, *İslam'da Dâvâ-yı Kavmiyet*, Dâr'ül-Hilâfe.
- Akçura Yusuf, 1991, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Erişirgil Emin, 1986, *İslamcı Bir Şâirin Romanı*, Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Eroğlu Hamza, 1990, *Türk İnkılap Tarihi*, Ankara: Savaş yayınları.
- Ersoy, Mehmed Akif, 1987, *Safahat*, İstanbul: Akpınar Yayınevi.

- Eşref Edib, 1949, "Dinsiz Türkçülük, Müslüman Türklük", *Sebîl'ür-Reşâd*, C.2, sayı 44.
- Gökalp Ziya, 1329, "Türkçülük Nedir", *Yeni Mecmuâ*, Sayı 29.
- Gökalp Ziya, 1966, *Türkçülüğün Esasları*, İstanbul: Varlık Yayınları.
- Gökalp Ziya, 1977, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, Sad. Tevfik Fikret Göncüler, İstanbul: Kadro Yayınları.
- Hilav Selahattin, 1990, "Düşünce Tarihi 1908-1980", *Türkiye Tarihi*, C., Yay. Yön: Sina Akşin, İstanbul: Cem Yayınları.
- İlgar İhsan, (Haz.), 1975, *Resneli Niyazi Bey'in Anıları*, Haz: İhsan İlgar, İstanbul: Çağdaş yayınları.
- Kara İsmail, (Haz.) 1986, "İslamcılar ve Türkçüler Arasında bir Milliyetçilik Tartışması", *Tarih ve Toplum*, S. 28.
- Kara İsmail, 1985, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İslamcılık Tartışmaları", T.C.T.A., C.5, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kara İsmail, 1986, "Bir Milliyetçilik Tartışması", *Tarih ve Toplum*, S. 30.
- Karal Enver Ziya, 1988, *Osmanlı Tarihi*, C.10, Ankara: TTK Basımevi.
- Meriç Ümid, 1979, *Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet görüşü*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Mumcu Ahmet, 1992, *Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi*, İstanbul: İnkılap Yayınları.
- Prens Said Halim Paşa, 1337, *İslamlaşmak*, Dârülhilâfe: Sebîl'ür-Reşâd Kütüphanesi Neşriyatı, Hukuk Matbaası.
- Said Halim Paşa, 1329, *Meşrutiyet*, Dersaadet: Araks Matbaası.
- Seyfeddin Ömer, 1958, *Yarıncı Turan Devleti*, İstanbul: Toprak Dergisi.
- Süleyman Nazif, 1329, "Cengiz Hastalığı", *İçtihad*, C.4 sayı 72.
- Süleyman Nazif, 1329, "İslamiyet Karşısında Milletler", *İçtihad*, C.4, sayı 68
- Timur, 1329, "İslamiyet Karşısında Milletler" *İçtihad*, C.4, sayı 68.
- Toynbee Arnold, 1991, *Medeniyet Yargılanıyor*, Çev. Ufuk Uyan, İstanbul: Ağaç Yayınları.
- Tunaya Tarık Zafer, 1991, *İslamcılık Akımı*, İstanbul: Simavi Yayınları.
- Tuncer Hüseyin, 1990, *Türk Yurdu Üzerine Bir İnceleme*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Türköne Mümtaz'er, 1991, *İslamcılığın Doğuşu*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Türköne Mümtaz'er, 1993, "İttihad ve Teceddüd", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C.6, İstanbul: Ağaç Yayınları.
- Vahdeti, 1324, "Din-Kavmiyet", *Volkan*, 38 Kânûn-î Sâni.
- Varlık Bülent, 1985, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dergileri" T.C.T.A., C.1, İstanbul: İletişim Yayınları.